

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94:929(477)"1918/1990"

© **ГИРИЧ Ігор**

доктор історичних наук, професор, завідувач відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства Національної академії наук України імені М. С. Грушевського, вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, Україна, 01001 (ihor_hyrych@ukr.net)

© **HYRYCH Ihor**

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Source Studies of Modern History of Ukraine, Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine named after MS Hrushevsky, 4, Trekhsvyatitelska str., Kyiv, Ukraine, 01001 (ihor_hyrych@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9999-5620>

Бібліографічний опис: Hyrych I. (2021). Pershyy sekretar v inter"yeri svoho chasu (retsenziya na knyhu: Shapoval Yu. & Yakubets' O. Sluzhytel' zalezhnosti. Volodymyr Shcherbyts'kyu za obstavyn chasu. Kyiv: Krytyka, 2021. 512 s.) [The first secretary in the interior of his time (book review: Shapoval Y. & Yakubets O. Dependent servant. Vladimir Shcherbytsky for circumstances of the time. Kyiv: Krytyka, 2021. 512 p.)]. *Svit Clio* [Clio World], 4(3-4), 152-158. [in Ukrainian].

ПЕРШИЙ СЕКРЕТАР В ІНТЕР'ЄРІ СВОГО ЧАСУ

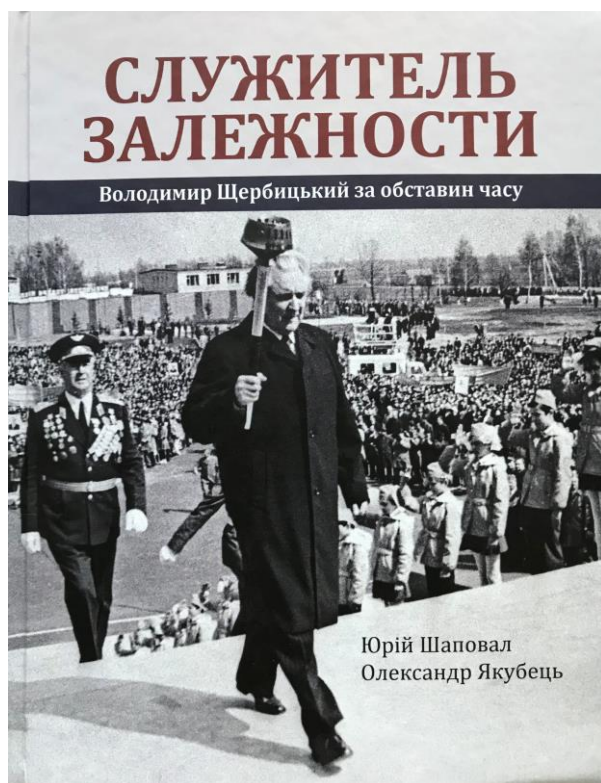
(рецензія на книгу: Шаповал Ю., Якубець О. Служитель залежности.

Володимир Щербицький за обставин часу.

Київ: Критика, 2021. 512 с.)

Якщо одним реченням оцінити книгу Юрія Шаповала та Олександра Якубця – нарешті, маємо першу наукову політичну біографію Володимира Щербицького. І ніби це не перша праця про найвідомішу першу особу комуністичної України в повоєнний час, але попередні публікації В. Врублевського [1; 16, с. 375-579], О. Власенка [2], Ю. Латиша [6], Г. Крючкова [3; 4], І. Кураса [5], В. Лозицького [7], Д. Табачника [8], П. Тронька [9] та ін. писали ще в постколоніальному дискурсі, коли Україну не трактували як самостійний суб'єкт світового історичного процесу, а характеризували як частину російської суспільно-політичної спільності – СРСР. Названі автори були або частиною номенклатурної системи, що працювала під керівництвом В. Щербицького, або симпатиками згаданої системи. Тому їх публікаціям притаманний ностальгійно-реставраційний тон та ідеологічний настрій. А отже, і представлений у них перший секретар ЦК КПУ не на тлі своєї епохи і не в українській перспективі, а як гвинтик системи, яка стагнувала, але демонструвала свою стабільність. Хоч і була це стабільність цвинтаря.

Для оцінки будь-якої історичної постаті потрібен час. А від смерті героя дослідження і з'явою книги минуло 32 роки. Багато це чи мало? Насправді, мабуть, це оптимальний проміжок часу, щоб зробити об'єктивний висновок про героя оповіді. Приміром, про фігуру номер один нашої історії – Михайла Грушевського – Любомир Винар написав монографію десь через 35 років по його смерті. Щоб оцінити людину як діяча історії потрібно дочекатися відходу в минуле того часу, у якому той чи інший діяч працював і жив.

постсоветської економіки, у час стрімкої олігіхархізації та корупції В. Щербицький протиставлявся цим негараздам як діяч, під керівництвом якого Україна досягла найбільших висот у народному господарстві, а комуністичний політичний клас жив скромно і не крав. Крім цього, В. Щербицького починали вписувати в пантеон українських героїв усіх часів поруч із М. Грушевським та іншими діячами УНР, протиставляючи господарника та інтернаціоналіста таким пасіонарним «русофобам», як Степан Бандера й Роман Шухевич.

Праця Ю. Шаповала та О. Якубця руйнує ці стереотипи й упереджені підходи. Рецензовану книгу взагалі цікаво проаналізувати в контексті «історії пам'ятей». Як сьогодні ставитися до нашої історії та діячів комуністичної України 1917-1991 рр.? Чи ставати на позиції консерваторів-державників і всіх конформістів, які колаборували з «радянським» режимом, апіорі вважати якщо не ворогами, то принаймні невдахами української історії? Чи все ж варто бачити певні нюанси?

Юрій Шаповал протягом, мабуть, усіх останніх тридцяти років незалежності намагається відповісти на це питання таким чином, щоб не лишати Україну лівої складової націонал-державників, які, попри співпрацю з «червоною» Москвою, залишалися переконаними і вірними самостійниками соціалістичного гатунку. Звідси його неослабний інтерес як у книжках, так і в фільмово-публіцистичній діяльності до таких фігур, як Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Петро Шелест, Олександр Шумський, Микола Скрипник, Микола Хвильовий, Павло Христюк, Дмитро Ісаєвич, Юліан Бачинський та ін.

Поза сумнівом, ці зусилля заслуговують на підтримку і схвалення. Хоч би як ми не шанували погляди В'ячеслава Липинського, який стверджував, що українську державу можуть збудувати тільки праві сили, землевласники і підприємці, або українська аристократія. Проте наш випадок у реаліях суспільно-політичного життя радше більше підходив під ситуацію народів Східної Європи: прибалтійських націй, поляків, чехів і словаків тощо. Лівий рух, як і в цих народів, був в Україні ХХ ст. ближчий до будівництва української держави вже через свою чисельність і масовість.

А такими віховими моментами для оцінки особи В. Щербицького, як, зрештою, і всього комуністичного ладу в Україні, були дві українські революції 2004-го і 2014-го років. Хоча підвищення інтересу до В. Щербицького, з'ява перших книжок про нього, спроби реабілітувати перед українською історією припадають на початок 2000-х років. Приводом стало 85-річчя від дня народження В. Щербицького. Не забуваймо про контекст: політика президента Леоніда Кучми плавно вела нас у євразійський бік. Тоді з'явилися не лише позитивні оцінки діяльності Щербицького, а й меморіальні дошки на його честь. Зокрема, у Києві на Десятинній вулиці, де жив перший секретар ЦК КПУ. Почали називати й вулиці його іменем.

У контексті епохи розвалу

Книга про В. Щербицького не постала сама по собі, а є ніби продовженням авторських роздумів Ю. Шаповала на тему відповідальності представників еліти перед своїм народом у сенсі збереження його ідентичності перед нівеляційним імперсько-російським Молохом. Відомо, що цікавлять Ю. Шаповала не лише позитивні герої, як наприклад, О. Шумський [12; 14], який навіть у в'язничній лікарні советського ГУЛАГу примудрявся писати книгу «Малороси» про протистояння свідомих українців з безхребетним національним назадняцтвом малоросів (читай і правовірних советських українців), залишаючись при тих переконаннях, за які його і запроторив Кремль за ґрати. Так, був героїчний чин О. Шумського, але були й інші українці.

Наприклад, могутній багаторічний шеф чекістів у комунізованій Україні Всеволод Балицький. Ю. Шаповал у співавторстві з В. Золотарьовим у книзі про нього [10; 13] наголошували, що він обрав шлях служіння деспотичній системі винародовлення українців, розкурчував маховик репресій і став сам їхньою жертвою, не переживши багатьох, кого скеровував на смерть (а з-поміж них і О. Шумського).

І ось тепер кейс Щербицького. Автори книги наперед ставлять перед собою завдання відповісти на одне ключове питання: чи послуговувався Щербицький на посаді першої людини в комуністичній Україні хоч якимсь, нехай примарним, національним українським інтересом? Чи справді його можна вважати таким собі українським варіантом литовського Альгірдаса Бразаускаса, який підтримав рух Литви на незалежність, а згодом став і президентом незалежної Литовської Республіки?

Скрупульозно аналізуючи слова і справи В. Щербицького, автори доходять висновку, що він не був захисником українських інтересів і тим більше політиком європейського штибу, як це намагаються довести зовсім безнадійні його апологети. Ніякий він не Бразаускас, а звичайний служитель московського політичного «двору», який не за страх, а за совість працював на окупанта, зачищаючи впевнено і послідовно Україну від українців, формуючи «нову радянську людину», адреса якої, як співалося в популярній пісні часів СРСР, «не дом і не улица», а цілий і абстрактний Радянський Союз.

Наважуся на твердження, що В. Щербицького не можна вважати навіть Філіпом Петеном чи Відкуном Квіслінгом, бо перший зберіг у маріонетковому режимі Віши залишки французького війська і флоту, який згодом воював проти нацистів. І не випадково французький президент Франсуа Міттеран у 1970-ті роки клав квіти вдячності на могилу цього неоднозначного французького героя, який досягав національного компромісу з агресором задля Батьківщини. Зрештою, і сателітний генерал Войцех Ярузельський у часи «Солідарності» по-своєму рятував націю та інтелігенцію від прямого вторгнення СРСР в Польщу. І зробив свою позитивну справу, хоча це не позбавило його обґрунтованих політичних переслідувань у посткомуністичній Польщі. І з такими політичними гравцями Володимира Щербицького важко порівняти. Він був плоть від плоті вихованцем тоталітарної системи, для якого сонце «сходило і заходило» в Москві.

Автори книги наводять низку оцінок людей (В. Врублевського, Г. Крючкова, О. Власенка), що працювали по один бік політичних барикад зі В. Щербицьким. Вони незмінно відзначали у своїх публікаціях-спогадах скромність свого «героя», його інтелігентність і вихованість, прозорливість і намагання протистояти російському централізмові у сфері економіки, не все вирощене і вигодуване вивозити з України в Москву. Вони навіть примудряються помітити політичне самостійне мислення Щербицького, відмінне від московського.

Ю. Шаповал та О. Якубець слушно схиляються не до оцінок представників нижчої номенклатури, а до оцінки В. Щербицького Олесем Гончаром, який говорив

про нього як про першого нищителя української мови після валуєвських царських указів, дефінуючи його як «найжорстокішого ката української культури», що «розмахом злодіянь перевершив Меншикова і Кагановича».

Не тримав В. Щербицький «дулі в кишені» проти влади в Москві, а був вірним виконавцем її волі. Зрештою, це й дало йому можливість найдовше з усіх своїх попередників затриматися на посаді. Слави «націоналіста» свого часу набув навіть такий на початках українофоб, як Християн Раковський, і то за пару років перебування на посаді голови уряду УСРР. Не говоримо вже про М. Скрипника, О. Шумського, П. Шелеста. Діяльність В. Щербицького лягає в ідеологічний «канон» двох найбільших україножерів серед комуністичної влади в республіці: Павла Постишева та Лазаря Кагановича.

Так, особисто В. Щербицький був людиною чесною, як, напевно, були кришталево чесними й багато з нацистів, які не крали блага суто для власних потреб, але від того не переставали бути нацистами. Автори не заперечують цього позитиву В. Щербицького як особисто порядної людини. Вони підтверджують, що він «на відміну від багатьох партійних бонз його рівня, не був уплутаний у жодні кримінальні оборудки, корупцію чи розкрадання державних коштів» (с. 233-234). І вже це одне було неабиякою чесною.

Проте політичним самостійним гравцем він ніколи не був, а саме ця самостійна позиція і має відрізнити справжнього історичного діяча від фальшивки. Та це, мабуть, було й неможливо в партноменклатурній системі, де заперечували будь-яку самостійну політичну лінію в діяльності окремого представника номенклатури. Відтак і творення зі Щербицького постаті героя свого часу і такого собі партноменклатурного «дисидента» – справа цілком безнадійна і непереконлива (с. 245).

Автори рецензованої книги дуже влучно визначають В. Щербицького навіть не як «лідера команди», а лише як «людину команди», яка постійно діяла в унісон з бажаннями та уявленнями свого дніпропетровського земляка – Леоніда Брежнєва. В. Щербицького автори кваліфікують як типового «кланового флюгера» і «класичного номенклатурника». А ще вони доречно згадують цитату колишнього голови КДБ СРСР Володимира Семичастного, який у мемуарах писав, що «В. Щербицький – служака, був відданим брежнєвським холуєм, він ніколи не заперечував жодній, навіть найдурнішій пропозиції Брежнєва» (с. 113).

Автори монографії докладно розбирають біографію свого героя. Намагаються бачити все, що нині можна вважати позитивом. Проте цих позитивів саме в політичній роботі В. Щербицького можна знайти, на диво, мало. Ю. Шаповал і О. Якубець у книзі говорять про три періоди комуністичної еліти в Україні: ленінський – до 1930-х рр., сталінський – до 1950-х рр. та хрущівський – 1950-1970-х рр. Не зовсім можна зголоситися з першим періодом, у якому ще діяла справжня національна еліта, не зобов'язана своїм призначенням В. Леніну, ідеться про УКПістів і боротьбістів. Усі ті Скрипники, Гриньки, Шумські та Любченки являли собою скорше «покоління Грушевського-Петлюри-Винниченка», бо були вихованцями українських партій есерів та есдеків, а отже прихованих самостійників, з якими Москва розраховувалася передусім ще з кінця 1920-х.

В. Щербицького радше треба співвідносити з поколінням М. Хрущова, бо на високі номенклатурні посади він потрапив уже по смерті Й. Сталіна. Але за духом своїм він був радше сталініст, «якщо не за методами керівництва, то, щонайменше, – за світоглядом» (с. 74). У 1969 р. В. Щербицький був на боці тих партійних керівників, хто виступив на ЦК за реабілітаційну статтю про Й. Сталіна в газеті «Правда».

Після вступу, де автори розібрали увесь, достатньо великий історіографічний пласт (і, треба сказати, зробили це яскраво в доступній манері, демонструючи добру

обізнаність з цією літературою і вмінням без прісного переказування подавати сутнісні оцінки кожній книзі, кожного автора), вони переходять до основних двох частин тексту. У першій схарактеризовано шлях В. Щербицького до посади першого секретаря ЦК КПУ – 1918-1972; у другій – його діяльність на цій посаді до відставки і смерті – 1972-1989.

Вони звертають увагу на те, як В. Щербицький стає частиною команди «дніпропетровського клану» на чолі з Л. Брежнєвим, та його участь у боротьбі проти М. Хрущова. «Харківський клан» Петра Шелеста, зрештою, програє дніпропетровцям, і на чолі КПУ замість непоступливого й незручного із власною позицією Шелеста стає зручний, приємний, інтелігентного вигляду і перманентно флексибільний Щербицький.

Протистоянню П. Шелеста і В. Щербицького автори приділяють багато заслуженої уваги. І це не випадково, бо Ю. Шаповал є автором політичної біографії першого [11; 15] та видавцем його знаменитого щоденника. Протистояння з Шелестом стало квінтесенцією біографії Щербицького, бо воно визначило ставлення обох керівників республіки до місця й ролі України в межах СРСР. Перший був певним автономістом, дбав про відновлення прав української мови у сфері культури й освіти, які вона втратила за доби сталінізму. Із ним пов'язана «відлига» в культурній ділянці і з'ява шістдесятників, творчі здобутки С. Параджанова та інших митців в кінематографі, розширене вживання української мови в усіх ділянках життя.

Натомість зі Щербицьким асоціюють масові утиски інтелігенції 1972 року, маланчуківську антиукраїнську політику в ідеології та розкручування маховика масової асиміляції української людності. Між Шелестом та Щербицьким насправду була реальна суперечність, яка в 1930-х тривала між націонал-комуністами та імпер-комуністами. Хоча, звісно, провадити широкий вододіл між Шелестом і Щербицьким не має підстав. Обидва були переконаними централістами (згадаймо, лишень, роль Шелеста у військовій окупації Чехословаччини в 1968 р.) і дбали про збереження Советського Союзу. За П. Шелеста розпочалися перші репресії проти дисидентів. Проте ставлення Шелеста до інтелігенції було миролюбніше та патріархальніше.

Автори покликаються на Віталія Коротича, який писав: «Шелест у принципі не був зловредним, це був роботящий мужик. У нього не було тієї якості, яку повною мірою проявив Щербицький, який прийшов йому на зміну. Щербицький був геніальний працювати не з людиною, а з посадою. Шелест був людиною, умів любити Параджанова. Щербицький влаштовував будь-яке керівництво, він міг прилаштуватися до кого завгодно. До Шелеста дисиденти ставилися з розумінням і симпатією, до Щербицького – ніколи».

Ю. Шаповал та О. Якубець підкреслюють момент особистої самоідентифікації В. Щербицького. Той завжди себе позиціонував «інтернаціоналістом», який веде постійну та послідовну боротьбу із самостійниками. Інтернаціоналізм у розумінні першого комуніста України – це належність до великої наднаціональної спільноти – советських (читай російських) людей. Звідси і його небажання говорити публічно українською, бо був політичним росіянином.

У книзі наведено кілька випадків, коли Щербицький (під впливом оточення) виступав українською, але завжди ці промови були писані на папері, і він їх дослівно читав. Тому мав рацію Іван Лисяк-Рудницький, і з ним солідаризуються автори монографії, що В. Щербицький був типовим войовничим малоросом, які до 1917 р. входили до чорносотенних монархічних партій, а після 1930-х активно вступали до компартії, підкреслюючи свою вірність «царю і батьківщині» – генеральному секретарю в Кремлі і ССРСР. Лисяк-Рудницький уважав, що Володимир Васильович

будував в Україні Нео-Малоросію (с.249), і «цій системі й цим цінностям В. Щербицький майже до кінця днів слугував беззастережно й майстерно».

При цьому були і певні відхилення в український бік. У 1950-х роках він міг собі дозволити вдягнути вишиванку та презентувати себе як українця. Автори подають у книзі цікаву фотографію молодого й красивого В. Щербицького у вишиванці серед інших номенклатурників у піджаках і з краватками. Автори вважають, що зросійщення його настроїв відбулося після втрати посади голови Ради Міністрів УРСР на початку 1960-х. У 1970-х – 1980-х ситуація змінилася радикально. Недаремно в одному з особових листків у графі про свою національність Щербицький писав, що він «русский».

Автори переконливо довели своєю книжкою, що Володимир Щербицький зовсім не є українським героєм. Він такий собі намісник московської червоної номенклатурної монархії, на кшталт київського генерал-губернатора середини ХІХ ст. Дмитра Бібікова, який через випадковий збіг інтересу (боротьби з «польською скверною») заснував у Києві Археографічну комісію. А вона всупереч його волі стала в історичній науці речником української політичної окремішності. Але ж чи маємо ми бути за те вдячні Дмитрові Гавриловичу – «капралу безрукому»? Чи все ж шанувати ідеолога київської громади Володимира Антоновича, який був справжнім творцем нової інституції.

Для часів існування амбівалентної України (трохи європейської і трохи євразійської) між 1991-2004 роками В. Щербицький справді був знаковим героєм перехідного часу. Нині час його остаточно минув, «епоха Щербицького» була для України, на переконання авторів, епохою Василя Стуса, у долі якого перший секретар ЦК КПУ виконав роль прокуратора Понтія Пілата.

Усе це переконливо, аргументовано продемонстрували в книзі «Служитель залежності. Володимир Щербицький за обставин часу» Юрій Шаповал і його вихованець, а тепер і співавтор, Олександр Якубець.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника, Київ: Довіра, 1993. 254 с.
2. Власенко А. К. В. В. Щербицкий и его время. Харьков: Фолио, 2009. 316 с.
3. Крючков Г. Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника. Киев: Оріяни, 2004. 352 с.
4. Крючков Г. Лестница, полная заноз. Полвека в политике. Харьков: Фолио, 2014. 623 с.
5. Курас І. Ф. Феномен Щербицького: 17 років на чолі Компартії України. Етнополітика: історія і сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. Київ: ІПіЕНД НАН України, 1999. С. 487–496.
6. Латиш Ю. В. Володимир Щербицький і Михайло Горбачов: висвітлення взаємовідносин в історіографії та мемуарах. Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. Вип. 69. Ніжин: Вид-во НДУ ім. Гоголя, 2012, С. 283-293.
7. Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991), Київ: Генеза, 2005. 368 с.
8. Табачник Д. Апостол застою: Ескіз до політичного портрета Володимира Щербицького. Вітчизна, 1992, № 9. С. 159-163; № 10. С. 107-113; № 11. С. 119-123.
9. Тронько П. Т. В. В. Щербицький (1918–1990). Український історичний журнал. 2003. № 1. С. 109-117.
10. Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. Київ: Стило, 2002. 468 с.
11. Шаповал Ю. Петро Шелест, Харків: Фолио, 2013. 127 с.
12. Шаповал Ю. І. Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали. Київ-Львів: Україна модерна, Українські пропілеї, 2017. 742 с.
13. Шаповал Ю., Золотарев В. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. Москва: Политическая энциклопедия, 2017. 406 с.

14. Шаповал Ю. І. Олександр Шумський: «Життя без боротьби я не вважав за життя». Київ: Парламентське видавництво, 2020. 368 с.
15. Шаповал Ю. Партийний «націоналіст». Парадокси Петра Шелеста. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2020. 216 с.
16. Щербицький Володимир Васильович. Політичний портрет на фоні епохи. Ред.: П. Толочко, Г. Крючков. Київ: «АДЕФ-Україна», 2018. 890 с.

REFERENCES

1. Kryuchkov, G. (2004). *Trudnyye uroki. Razdum'ya byvshego partiynogo rabotnika* [Difficult lessons. Reflections of a former party worker]. Kiyev: Oriyani. [in Russian].
2. Kryuchkov, G. (2014). *Lestnitsa, polnaya zanoz. Polveka v politike* [Ladder full of splinters. Half a century in politics]. Khar'kov: Folio. [in Russian].
3. Kuras, I. F. (1999). *Fenomen Shcherbyts'koho: 17 rokiv na choli Kompartiyi Ukrayiny* [The phenomenon of Shcherbytsky: 17 years at the head of the Communist Party of Ukraine]. *Etnopolityka: istoriya i suchasnist'*: Statti, vystupy, interv"yu 90-kh rokiv. Kyiv: IPIEND NAN Ukrayiny, 487-496. [in Ukrainian].
4. Latysh, Yu. V. (2012). *Volodymyr Shcherbyts'kyy i Mykhaylo Horbachov: vysvitlennyya vzayemovidnosyn v istoriografii ta memuarakh* [Vladimir Shcherbytsky and Mikhail Gorbachev: coverage of relationships in historiography and memoirs]. *Literatura ta kul'tura Polissya: Zbirnyk naukovykh prats'*. 69, 283-293. [in Ukrainian].
5. Lozyts'kyy, V. (2005). *Politbyuro TSK Kompartiyi Ukrayiny: istoriya, osoby, stosunky (1918-1991)* [Politburo of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine: history, persons, relations (1918-1991)]. Kyiv: Geneza. [in Ukrainian].
6. Shapoval, Yu. & Zolotar'ov, V. (2002). *Vsevolod Balyts'kyy. Osoba, chas, otochennya* [Vsevolod Balytsky. Person, time, environment]. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
7. Shapoval, Yu. (2013). *Petro Shelest* [Petro Shelest]. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
8. Shapoval, Yu. (2017). *Oleksandr Shums'kyy. Zhyttya, dolya, nevidomi dokumenty: doslidzhennya, arkhivni materialy* [Olexander Shumsky. Life, destiny, unknown documents: research, archival materials]. Kyiv-L'viv: Ukrayina moderna, Ukrayins'ki propileyi. [in Ukrainian].
9. Shapoval, Yu. & Zolotarev, V. (2017). «*Gil'otina Ukrainy*»: *narkom Vsevolod Balitskiy i yego sud'ba* ["Guillotine of Ukraine": People's Commissar Vsevolod Balitsky and his fate]. Moskva: Politicheskaya entsiklopediya. [in Russian].
10. Shapoval, Yu. (2020). Oleksandr Shums'kyj: «Zhyttya bez borot'by ya ne vvazhav za zhyttya» [Olexander Shumsky: "Life without struggle, I did not consider life"]. Kyiv: Parlament-s'ke vydavnytstvo. [in Ukrainian].
11. Shapoval, Yu. (2020). *Partiyyny «natsionalist». Paradoksy Petra Shelesta* [Party "nationalist". The paradoxes of Peter Shelest]. L'viv: Vydavnytstvo Anetty Antonenko; Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
12. Tabachnyk, D. (1992). *Apostol zastoyu: Eskiz do politychnoho portreta Volodymyra Shcherbyts'koho* [Apostle of stagnation: Sketch for a political portrait of Volodymyr Shcherbytsky]. *Vitchyzna*. 9, 159-163; 10, 107-113; 11, 119-123. [in Ukrainian].
13. Tolochko, P. & H. Kryuchkov, H. (Ed.) (2018). *Shcherbyts'kyy Volodymyr Vasylovych. Politychnyy portret na foni epokhy* [Shcherbytsky Volodymyr Vasyliovych. Political portrait on the background of the era]. Kyiv: «ADEF-Ukrayina». [in Ukrainian].
14. Tron'ko, P. T. (2003). *V. V. Shcherbyts'kyy (1918-1990)* [V. V. Shcherbytsky (1918-1990)]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. 1, 109-117. [in Ukrainian].
15. Vrublevskiy, V. (1993). *Vladimir Shcherbitskiy: pravda i vymysly. Zapiski pomoshchnika* [Vladimir Shcherbitsky: truth and fiction. Notes of the assistant], Kiyev: Doviра. [in Russian].
16. Vlasenko, A. K. (2009). *V. V. Shcherbitskiy i yego vremena* [Shcherbitsky and his time], Khar'kov: Folio. [in Russian].

Надійшла до редколегії / Received 05.06.2021

Рекомендована до друку / Accepted 16.08.2021